

Veenhuizen: de ontwikkeling van het landschap tot het begin van de 19e eeuw

TAEKE STOL

In 1823 werd het Drentse Veenhuizen opgekocht door de Maatschappij van Weldadigheid. Het bestaande landschap werd door haar omgevormd tot een 'kolonie' waarin verarmde paupers uit de stedelijke sloppenwijken in een landelijk milieu opgevoed zouden worden tot oppassende burgers. De volksplanting leidde tot een unieke samenleving van allochtone stedelingen in het vanouds agrarische Drenthe. In 1994 verscheen een boek over de activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid (Van der Woud et al., 1994). Hierin ontbreekt echter een bijdrage over de landschapsgeschiedenis van Veenhuizen vóór de komst van de Maatschappij. Dit artikel wil in deze leemte voorzien. We zullen zien dat invloeden van elders ook vóór 1823 geen vreemd verschijnsel in de geschiedenis van Veenhuizen vormden.

Centraal in deze bijdrage staat de wijze waarop de mens in de loop der eeuwen het oorspronkelijke natuurlandschap omvormde tot een cultuurlandschap. De nadruk ligt daarbij op de bewoning, de ontginning en het grondgebruik.

HET NATUURLIJKE MILIEU

Voor een goed begrip van het huidige landschap dienen we terug te gaan naar het Pleistoceen. Dit is de geologische periode die gekenmerkt wordt door het voorkomen van een aantal ijstijden, afgewisseld door warmere periodes. Tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien, werd een groot deel van Nederland met landijs bedekt. Toen het klimaat warmer werd, smolten de gletsjers. Ze lieten een grondsoort achter die als keileem bekend staat, bestaande uit een mengsel van keien, zand en leem. Plaatselijk werd tijdens het Saalien in meertjes en vennetjes zware klei afgezet, de zogenaamde potklei. In vrijwel het hele gebied Norg-Veenhuizen bevinden de keileem- en potkleilagen zich momenteel dicht aan de oppervlakte. Voor de drainage vormen ze slecht doorlatende lagen.

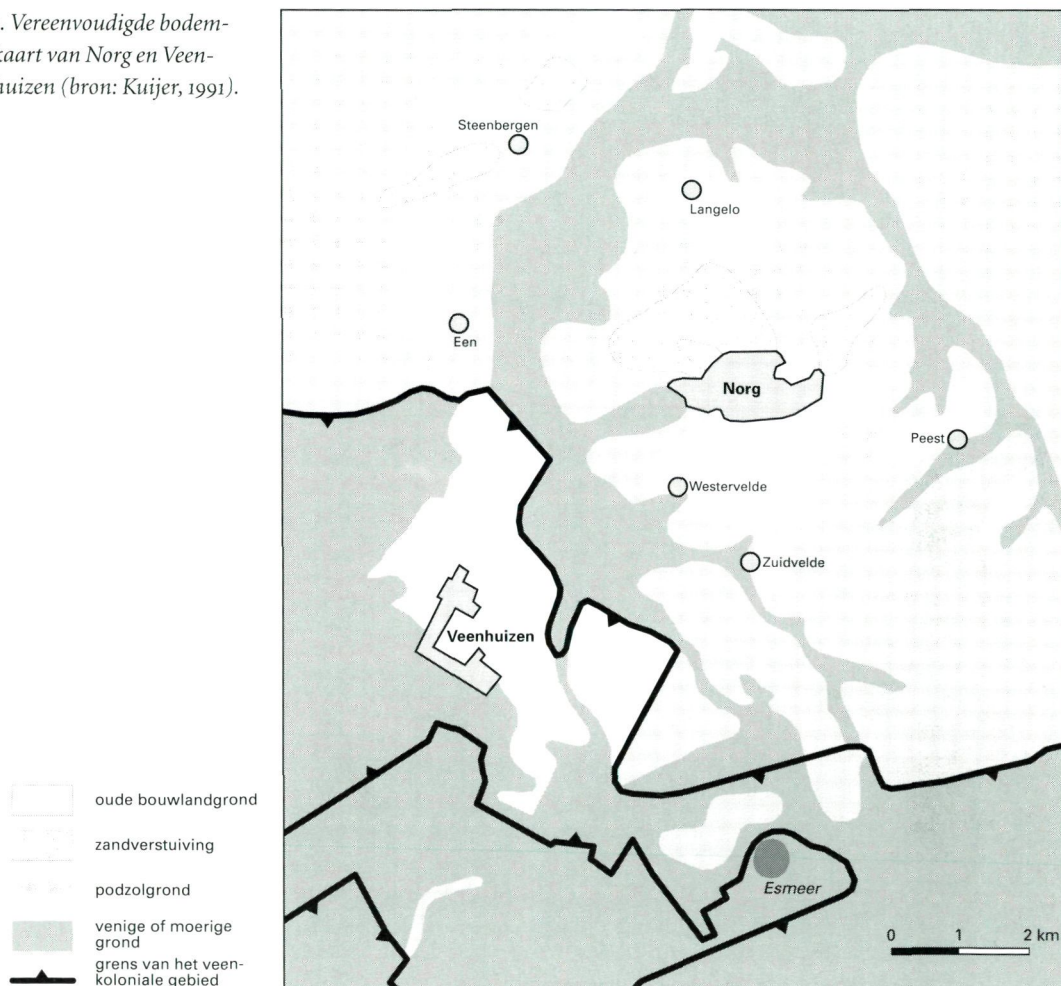
Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, bereikte het landijs Nederland niet. Er heerste hier toen een soort toendraklimaat. In het bestaande (keileem)landschap ontstonden door erosie afwateringssystemen, die de basis vormen voor het huidige patroon van afwatering via vele beekjes. Daarnaast werd tijdens het Weichselien door de wind een pakket zand afgezet, het zoge-

naamde dekzand. In het gebied Norg-Veenhuizen is dit pakket relatief dun. Tenslotte ontstonden er toen veel kleine plassen, die in Drenthe dobben genoemd worden. Deels danken zij hun ontstaan aan de invloed van het ijs (de pingo's of pingoruïnes), andere ontstonden door de invloed van de wind, de zogenaamde uitblazingskommen. Sommige pingo's zijn later door winderosie groter geworden. Het Esmeer ten zuidoosten van Veenhuizen is hiervan een voorbeeld. In totaal bevinden zich in het gebied Norg-Veenhuizen enkele tientallen dobben.

Zo'n 10.000 jaar geleden trad een klimaatsverbetering in die het begin markeert van een nieuwe geologische periode: het Holoceen. Het warmere en vochtiger klimaat leidde op vele plaatsen tot uitbundige groei van veen. Dit vond eerst plaats in lager gelegen gebieden, zoals beekdalen en depressies (dobben), later ook in hoger gelegen delen van het landschap. Veengroei vond vooral plaats in die gebieden waar de waterafvoer stagneerde. De aanwezigheid van een slecht doorlatende laag keileem in de ondergrond was in dit verband gunstig. In Veenhuizen leidde dit tot een pakket veen dat zuidwaarts steeds omvangrijker werd en uiteindelijk enkele meters dik was (Kuijer, 1991).

Het was dit natuurlijke milieu dat de mens aantrof toen hij zich hier vestigde. Het oorspronkelijke milieu laat zich nog steeds goed aflezen aan de moderne bodemkaart (figuur 1). In de gebieden die bestaan uit keileem met een laag dekzand erop heeft, zoals gebruikelijk in een land

1. Vereenvoudigde bodemkaart van Norg en Veenhuizen (bron: Kuijer, 1991).

met een neerslagoverschot, het proces van podzolisering plaatsgevonden. Dit houdt in dat door uitspoeling de minerale en humusdeeltjes in een dieper gelegen laag worden opgehoopt. Een deel van deze gronden heeft men in gebruik genomen om er intensieve landbouw op te bedrijven. Met de destijds zeer beperkte technische middelen waren zandgronden vanwege hun lichte bewerkbaarheid aantrekkelijk voor de verbouw van akkergewassen. Van belang was dat de gronden niet te droog en niet te nat waren. Een locatie op

plekken waar keileem zich in de ondergrond bevond was hierbij gunstig, omdat deze er voor zorgde dat de grond niet te snel verdroogde. Op de plaatsen die hieraan voldeden legde men, in het algemeen sinds de 9e eeuw, permanent gebruikte akkers aan, die bekend staan als essen of oude bouwlandgronden. Om de vruchtbaarheid van deze gronden op peil te houden werden ze bemest met een mengsel van plaggen en dierlijke uitwerpselen, die er toe leidde dat de essen steeds verder werden opgehoogd. De plaggen

kwamen uit de minder gunstig gelegen podzolgronden, die zich ontwikkelden tot heidevelden. Een deel van deze gronden werd, van hun minerale bovenlaag ontdaan, onderhevig aan verstuiwing. Ook deze zandverstuivingen zijn op de huidige bodemkaart nog goed herkenbaar.

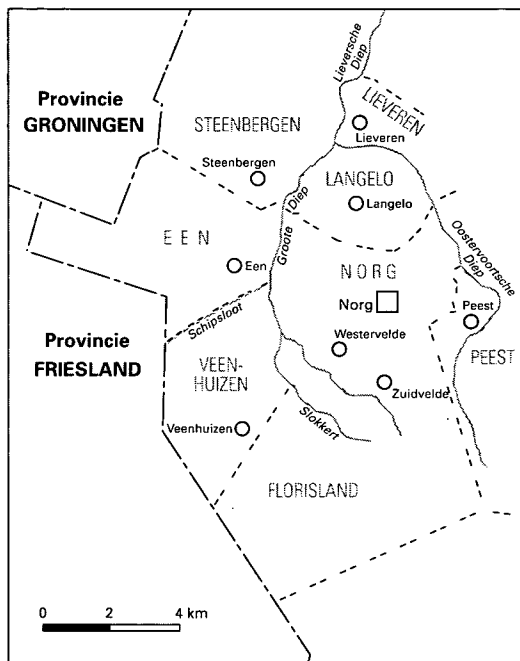
Voor het gemengde landbouwbedrijf dat destijds gebruikelijk was, d.w.z. dat zowel akkerbouw als veeteelt voorkwam, was tevens behoefte aan gronden die geschikt waren voor gras- en hooiland (Bieleman, 1987; Vervloet, 1995). Hiertoe dienden de lager gelegen, venige en moerige gronden in de beekdalen, ook wel groengronden genoemd.

Het bovenstaande betekent overigens niet dat dit landbouwsysteem met essen, heide en groengronden al sinds de 9e eeuw volledig gehanteerd werd. Het was een systeem dat langzaam groeide en pas vanaf de 16e eeuw tot volle wasdom kwam (Bieleman, 1994; Spek, 1993).

Het gebied rond Veenhuizen laat op de bodemkaart een afwijkend patroon zien. Wat allereerst opvalt is dat de omvang van de oude bouwlandgronden veel groter is dan die van de andere dorpen. Dit hangt samen met de agrarische exploitatie door de Maatschappij van Weldadigheid sinds haar komst in 1823. Daarnaast valt op dat zandverstuivingen in Veenhuizen ontbreken. Bij nader inzien is dit echter logisch, want tot in de 19e eeuw kende een groot deel van het gebied een veenbedekking waardoor er geen verstuiving op kon treden. Een aanzienlijk deel van dit veen is later afgegraven, zoals ook blijkt uit de bodemkaart. Dit was eveneens het resultaat van de activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid (Gerding, 1995, pp. 215-216). Hiermee zijn we in enkele (bodemkundige) reuzesprongen in de 19e eeuw beland. Het doel van dit artikel is echter om de ontwikkelingen vóór de komst van de Maatschappij te schetsen, zodat we nu weer terugkeren naar de Middeleeuwen.

DE MIDDELEEUWSE VEENONTGINNING

De vroegste bewoningsgebieden in Drenthe laten zich aflezen uit de oude indeling in kerspelen. Zo

2. De oude indeling in dorpsgebieden of marken (bron: *Geschiedkundige atlas van Nederland, 1920*).

behoorde Veenhuizen eertijds tot het kerspel Norg. Binnen dit kerspel kwamen reeds in de Vroege Middeleeuwen, d.w.z. vóór 1000 na Christus, enkele nederzettingen tot ontwikkeling. Naast de moedernederzetting Norg waren dit Langelo, Peest en -vermoedelijk iets later- Een. Dergelijke dorpsgemeenschappen staan ook wel bekend onder de benaming buurschappen. Binnen het territorium van de buurschap Norg bevonden zich nog twee dochternederzettingen, namelijk Westervelde en Zuidvelde. Gedrieën vormden ze formeel één geheel, maar in de praktijk waren hun territoria vrij nauwkeurig afgebakend. Deze oude indeling in dorpsgebieden staat bekend als de indeling in marken. De zeggenschap over de marken berustte bij de buren, de personen die deel uitmaakten van de buurschappen. Deze zeggenschap betrof vooral het beheer over de onverdeelde, gemeenschappelijk gebruikte gronden, de zogenaamde mandelige gronden. De oude indeling in dorpsgebieden of marken is weergegeven

in figuur 2. Deze figuur is weliswaar gebaseerd op gegevens uit het begin van de 19e eeuw, maar ongetwijfeld kunnen de aangegeven begrenzingen -afgezien van details- bogen op een hoge ouderdom (Bieleman, 1987, p. 21; Demoed, 1987, pp. 89-90; Geschiedkundige atlas van Nederland, 1920, pp. 64-68; Heringa, 1982; Heringa e.a., 1985, p. 77; Slicher van Bath, 1972, deel II, p. 288). Al de bovengenoemde dorpen kunnen gekarakteriseerd worden als esdorpen. Dit betekent dat de dorpsgebieden bestonden uit essen (oude bouwlandgronden), groengronden en heidevelden, eventueel samengaand met zandverstuivingen.

In de loop van de Late Middeleeuwen, d.w.z. na het jaar 1000, ontstond er tevens bewoning op de veengronden. Deze bewoningsvorm kenmerkt zich door een regelmatige strokenverkaveling met bewoning op iedere kavel. Dit contrasteert met de oudere esdorpen, waarbij de verkavelingsvorm een veel diverser -zo men wil chaotischer- karakter heeft en de bewoning doorgaans meer geconcentreerd is. Veenhuizen is een voorbeeld van een dergelijke veenontginning, waarvan de plattegrond goed weergegeven wordt op een kaart uit 1639 (figuur 3). De (lineaire) bewoningsas van Veenhuizen lag toen langs één weg, gelegen op de grens van lagere beekdalgronden en hogere veengronden. In 1381/1383 horen we voor de eerste maal van *Fenehusen* (Blok, 1899, nr. 699, p. 59; Slicher van Bath, 1972, p. 288), maar het begin van de ontginning zullen we mogen plaatsen in de 12e eeuw. Het betrof hier een agrarische ontginning waarbij iedere boer in zijn strook land zowel de beschikking had over gronden die geschikt waren voor akkerbouw als weiden hooiland. Een negatief punt hierbij was de kwaliteit van de groengronden. In tegenstelling tot de meeste groengronden elders in Drenthe werden die van Veenhuizen niet gevoed met water afkomstig uit hoger gelegen zandgronden, maar met zuur veenwater. Illustratief in dit verband is de klacht van de Veenhuizenaren in 1652 dat hun groengronden van veel mindere kwaliteit zijn dan die van Norg. Het agrarisch bedrijf werd gekenmerkt door een gemengde bedrijfsvoering,

waarbij de veeteelt mogelijk primair stond. Dit laatste valt op te maken uit de boterpacht die in 1381/1383 verschuldigd was. Uit 17e-eeuwse gegevens blijkt dat er tevens rogge, haver en boekweit verbouwd werd.

Net als de essen moesten ook de veengronden van Veenhuizen stevig bemest worden. Meer zelfs, als we de bewoners mogen geloven. In 1652 klagen ze dat om evenveel rogge van hun bouwland te halen als in Norg, ze drie maal zo veel mest nodig hebben. Een belangrijke functie van het vee was dan ook die van mestleverancier. Voor dit doel werden ook schapen gehouden. In de stukken verschijnen de schapen pas in de 16e eeuw voor het eerst. Er was toen ruzie tussen de boeren van Veenhuizen en die van Westervelde en Zuidvelde. De laatsten bezaten het Florisland, gelegen pal oostelijk van Veenhuizen. De grens tussen Veenhuizen en het Florisland bestond slechts uit een greppel, die door de schapen veelvuldig gepasseerd werd. De eigenaren van het Florisland vingden ze en de boeren van Veenhuizen konden ze dan weer terugkopen tegen vergoeding van een vat bier. Dat dit in Veenhuizen kwaad bloed zette, behoeft nauwelijks betoog. In de 19e eeuw is het Florisland overigens deel uit gaan maken van het gebied van de Maatschappij van Weldadigheid.

Uit lijsten blijkt dat Veenhuizen omstreeks 1440 uit drie erven bestond (Pelinck, 1989, p. 4), in 1589 was dat nog steeds het geval, net als in 1642. Het betreft hier echter alleen de opgave van de belangrijkste boerderijen. Daarnaast was er nog een aantal kleinere erven aanwezig. Hiertoe behoorde onder meer de kapel met een pastorie, die ook over eigen land beschikte. In totaal zal het aantal erven in Veenhuizen de vijf à zes waarschijnlijk nooit overschreden hebben.

Ondanks de geringe omvang was Veenhuizen een volledig zelfstandige dochternederzetting van Norg met eigen burenen -in 1399 is er voor de eerste maal sprake van burenen van Veenhuizen (Keverling Buisman, 1987, p. 1)- die ook wel bekend stond als de marke Veenhuizen. Het dorpsgebied bestond voor een deel uit intensief

gebruikte grond, gelegen in de omgeving van de erven, en voor een ander, het grootste deel, uit extensief benutte veengronden. Het veen werd gemeenschappelijk gebruikt voor beweiding en men stak er turf om in de eigen behoefte aan brandstof te voorzien. Ook toen in later eeuwen de venen in particuliere handen overgingen, bleven ze in de praktijk onverdeeld liggen. Het proces van definitief toedelen van de veengronden aan particulieren gebeurde waarschijnlijk pas in de 18e eeuw, onder meer in 1716. In 1810 was alles gescheiden, met uitzondering van twee erven die hun velden en venen nog mandelig hadden liggen (Geschiedkundige atlas van Nederland, 1920, p. 64).

Het recht op het gebruik van de venen was verbonden aan de drie (belangrijke) erven die Veenhuizen telde. Dit recht werd uitgedrukt in het begrip opslag of waardeel. Bij de grondschatting van 1642 werd de waarde van een waardeel geschat op 2000 gulden. In Norg werd deze op 1600 gulden bepaald en in Langelo op 1000 gulden. De reden achter de hoge waardering in Veenhuizen lag in het feit dat het dikke veenpakket een potentieel hoge commerciële waarde vertegenwoordigde. Pogingen om dit sluimerende 'bruine goud' daadwerkelijk in klinkende munt om te zetten, begonnen in de 16e eeuw.

COMMERCIEËLE TURFWINNING IN DE 16E EN 17E EEUW

Groeiende steden en een bloeiende industriële sector deden in de 16e eeuw de behoefte aan brandstof sterk toenemen. Het gevolg daarvan was een stijgende prijs van de turf, waardoor turfwinning een interessant beleggingsobject werd. Vanaf de 16e eeuw zien we dan ook dat welgestelden gingen investeren in verveningen. Meestal waren dat gegoede stedelingen wonend in Holland en Utrecht. Aangezien de veenvoorraden elders in de Nederlanden reeds sterk afgenomen waren, richtten zij de blik op de venen in het noorden van het land (Stol, 1992 en 1995). Ook die van Veenhuizen ontsnapten daarbij niet aan hun aandacht.

De eersten die het economische belang van de Veenhuizer venen inzagen, waren echter noordelingen. In 1550/1551 startten Johan van Ewsum (heer van de Nienoord) en Reinold Burmania (drost van Drenthe), samen met enkele familieleden, de turfwinning in een aantal gebieden, waaronder Veenhuizen. Daartoe hadden zij, waarschijnlijk, geheel Veenhuizen aangekocht. Van Ewsum en zijn compagnons lieten voor de ontwatering van de venen en voor de afvoer van de turf een 'schipsloot' graven. Dit was een vast onderdeel van de commerciële turfwinning. Dergelijke ondernemingen waren echter altijd speculatief, waarbij de kost voor de baat uit ging. Eerst moest men investeren in grondverwerving en de aanleg van waterstaatkundige werken voordat de productie van turf van start ging en er verdiend kon gaan worden. In de loop der eeuwen waren er talloze veencompagnieën die zich op de risico's verkeken en het loodje legden. Zo verging het ook Van Ewsum c.s. Geldgebrek noopte hen al spoedig de poging op te geven (Gerding, 1995, pp. 48-52; Hartgerink-Koomans, 1938, pp. 197 e.v.). Hun bezit kwam later in handen van de familie Upkena in Groningen en de familie Van der Keurbeke in Kampen.

Omstreeks 1640 slaagde een aantal Hollandse ondernemers onder leiding van de Haagse notaris Gerrit Dijkmans er in om in beginsel heel Veenhuizen over te nemen. Het doel van Dijkmans c.s. was om een hernieuwde poging tot commerciële vervening te wagen. Ze dienden bij de Staten van Drenthe een verzoek in om tot een dergelijke ontgroning over te mogen gaan, hetgeen hen bij octrooi op 24 februari 1640 gegund werd. Dijkmans c.s. kregen toestemming de Veenhuizer venen te ontsluiten door het op eigen kosten graven van een kanaal, waarin de nodige schutten moesten worden geplaatst. De schutten waren om twee redenen nodig. Ten eerste om het kanaal in panden te verdelen die alle voldoende water bezaten, zodat de turfschepen vlot heen en weer konden varen. Bij gebrek aan water mochten ze water aftappen uit nabij gelegen wateren en meertjes (de zogenaamde meerstallen). Ten

tweede om de grote hoeveelheid water uit de droog te leggen venen op een beheerste manier af te voeren. Mocht het water desondanks schade veroorzaken, dan dienden Dijkmans c.s. die te vergoeden. Bestaande wateren, zoals het Groote Diep tot uiteindelijk het Aduarderzijk als uitwateringspunt, mochten ze naar behoefte verdiepen en verbreden en van schutten voorzien. Dijkmans c.s. kregen het alleenrecht op het vervoer van turf door deze wateren. Om de beginkosten te drukken hoefden alle toekomstige turfgravers en kolonisten gedurende twintig jaar geen belasting te betalen. Na de afgraving was het de bedoeling om de blootgekomen gronden te (her)ontginnen tot landbouwgrond. De inhoud van het octrooi wijkt niet wezenlijk af van soortgelijke octrooien die in de 16e en 17e eeuw elders in Nederland verleend werden, alleen valt op dat nergens gesproken wordt van een beperking van de concessie in de tijd.

Naast Dijkmans bestond de veencompagnie uit nog een aantal participanten. Dit was destijds gebruikelijk: gezamenlijk kon men meer kapitaal bijeen krijgen en men spreidde de risico's. Op een kaart uit 1639 staan de namen van de verschillende compagnons en is de ligging van hun bezit ingetekend (figuur 3). De bezitsverdeling deed er eigenlijk niet zo toe, het was toch de bedoeling alles uit een hand te exploiteren. De venen waren in twee gelijke helften verdeeld. De ene helft behoorde toe aan Arnoud Gijssels van Lier (hij bezat 1/4 van het geheel), Paulo en Francisco Coorner (samen voor 1/8e deel), Nicolaes Couckebacker en Hans Putmans (elk 1/16e deel). Van de gebroeders Coorner is alleen bekend dat zij uit Antwerpen afkomstig waren en enige tijd in Den Haag woonden (Gerding, 1995, p. 214; Stienstra en Groenhuis, 1984, pp. 70-73). De andere drie waren afkomstig uit Delft en waren in dienst geweest van de Verenigde Oostindische Compagnie. Daar hadden ze een aardig kapitaaltje weten te vergaren, dat nu dus deels in Veenhuizen werd belegd. De andere helft van Veenhuizen behoorde toe aan Gerrit Dijkmans die deze, zoals mogelijk reeds van tevoren afgesproken was, ver-

kocht aan Cornelis Musch en Gerrit Maes, beiden woonachtig in Den Haag. Deze tweede helft was weliswaar in beginsel gekocht, maar uiteindelijk ging de koop toch niet door. Het betrof het deel dat in bezit was van de familie Upkena. Dit betekent dat de vervening alleen plaats kon vinden in de eerstgenoemde helft van Veenhuizen, de venen die eerder in bezit waren van de Kamper familie Van der Keurbeke.

Dat we te maken hebben met Hollandse investeerders blijkt ook uit de landmaten op de kaart uit 1639. Men hanteerde de in Holland gebruikelijke Rijnlandse maat, onderverdeeld in morgens, honden en roeden. De dikte van het verturfbare veen bedroeg gemiddeld 10 voet (op de kaart aangegeven met de kleine letter b), d.w.z. iets meer dan 3 meter. In de Rijnlandse maat bestaat 1 morgen (0,85 ha) uit 6 hond, 1 hond uit 100 vierkante roeden, 1 roede uit 12 voet, terwijl 1 voet 31,4 cm lang is (Verhoeff, 1982, p. 69). Een interessant pakket om commercieel te gaan vervenen.

De Hollanders gingen als kapitaalkrachtige investeerders uiteraard niet eigenhandig turf steken. Zij stelden een rentmeester aan, die de leiding van de onderneming in Veenhuizen kreeg en ook de administratie moest bijhouden. Hun keuze viel op Balthasar van der Donck, afkomstig uit het Brabantse Oosterhout. Dit past in het algemene beeld van de commerciële turfwinning door de eeuwen heen. Deze startte in de 13e eeuw in Vlaanderen en West-Brabant, om vervolgens via een 16e-eeuws tussenstapje in de Gelderse Vallei de noordelijke provinciën te bereiken. Daarbij zien we dat men bij jongere verveningen doorgaans gebruik maakte van de eerder opgedane ervaringen op technisch en organisatorisch vlak (Leenders, 1987; Stol, 1992, pp. 11-12 en 221-223). De keuze in Veenhuizen van iemand uit het zuiden vormt hiervan een mooie illustratie.

De activiteiten van Van der Donck beperkten zich de eerste jaren tot zaken als het innen van de pacht, die de erven in Veenhuizen nu aan de Hollanders dienden af te dragen. De participanten hadden Veenhuizen kennelijk nog niet hoog op

hun prioriteitenlijstje staan, want de daadwerkelijke turfwinning liet nog even op zich wachten. Het was de bedoeling dat de uit 1550 daterende Schipsloot ook in de nieuwe onderneming als hoofdafvoerkanaal voor water en turf dienst zou gaan doen. Deze diende hiervoor echter verbreed en verdiept te worden. Pas in 1652 kwamen deze werkzaamheden gereed, echter onmiddellijk gevolgd door tegenwerking vanuit Groningen. Al het via de Schipsloot stromende veenwater zou namelijk via Gronings gebied afgevoerd moeten worden naar het Aduarderzijl. De Groningers waren bevreesd dat dit bij hen grote wateroverlast zou veroorzaken en hadden daarom reeds in 1646 verzet aangetekend tegen eventuele verveningsactiviteiten in Veenhuizen. In 1652 namen ze het recht in eigen hand en gooiden de Schipsloot dicht. Een dergelijke situatie waarbij de turf en het water via een andere provincie afgevoerd moest worden, kwam ook elders in Nederland voor (Stol, 1992). Een complicerende factor tijdens de periode van de Republiek was dat elke provincie over de volledige soevereiniteit binnen haar territorium beschikte. Of het tot een oplossing kwam, hing vooral af van de onderlinge wil en krachtsverhoudingen. Voor Veenhuizen gold dat men met de afvoerroute in de belangensfeer van de heer van de Nienoord kwam. Die had zelf plannen om in dit gebied te gaan vervenen en wenste geen concurrentie vanuit Veenhuizen. De Staten van Groningen steunden hem, terwijl die van Drenthe geen vuist wilden of konden maken om de rechten van de Veenhuizer compagnons te verdedigen.

Daarmee was de poging tot vervening ten dode opgeschreven. De Hollandse participanten zagen dit in en deden hun bezittingen successievelijk van de hand. Van der Donck bleef in Veen-

huizen wonen en zijn nakomelingen slaagden er in om een groot deel van de 'Hollandse' bezittingen te verwerven. In 1804 namen J.L. Tonckens en R. Hofsteenge deze bezittingen voor een bedrag van 10.000 gulden over (Keverling Buisman, 1974, p. 45). We zullen deze Hofsteenge in de volgende paragraaf opnieuw tegenkomen.

DE LANDBOUW IN DE 17E EN 18E EEUW

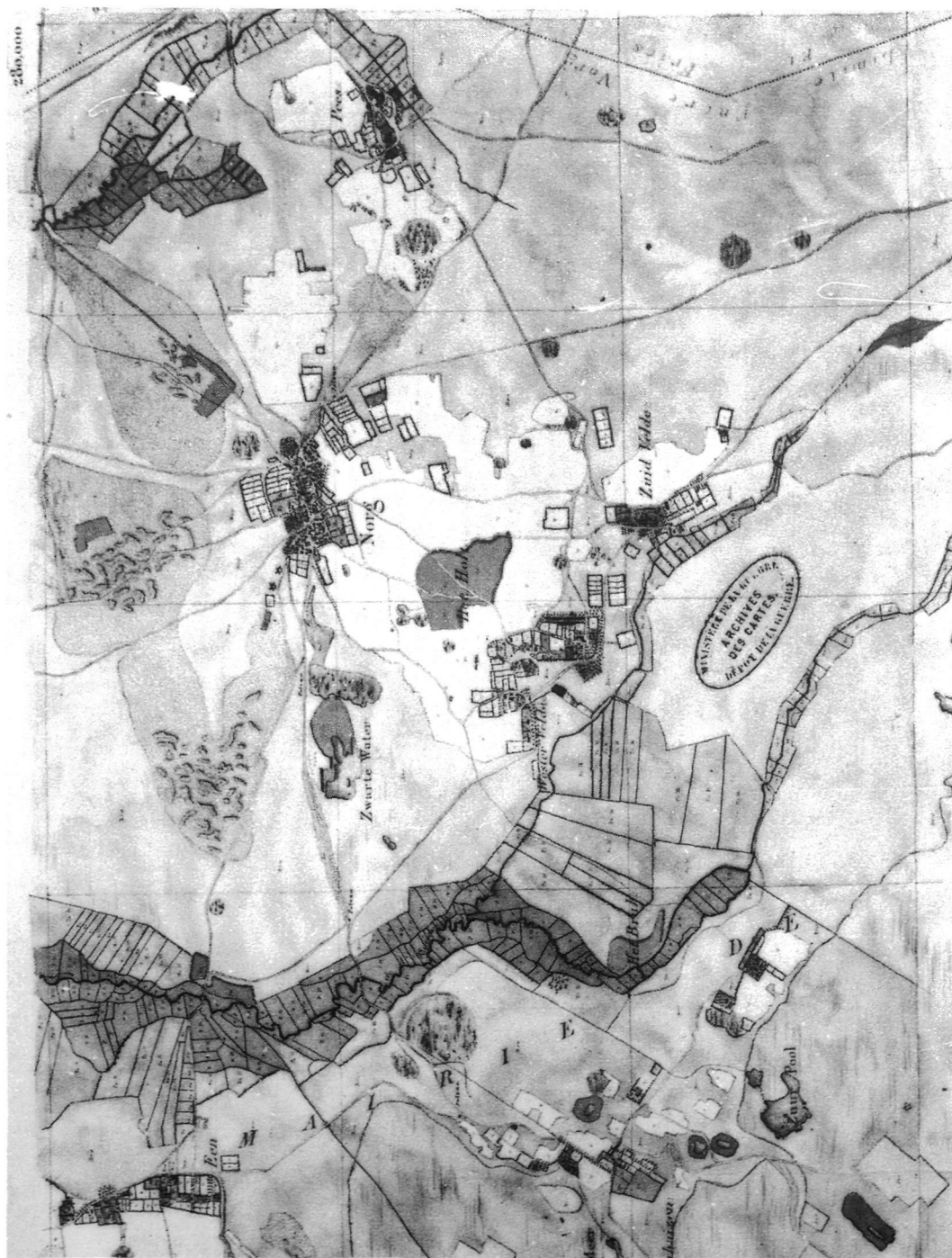
Nadat de poging tot commerciële turfwinning op een mislukking was uitgedraaid, resteerde Veenhuizen niets anders dan zich voorlopig weer volledig op de landbouw te richten. Voor de ontwikkelingen in deze sector in de provincie Drenthe zijn we vrij goed geïnformeerd door een aantal inventarisaties van het aanwezige onroerend goed die er in de Nieuwe tijd plaatsvonden. Deze hadden alle tot doel om als basis te dienen voor de heffing van grondbelasting (Bieleman, 1987, hoofdstuk IV).

De eerste inventarisatie vond plaats in de jaren 1640/1642. Alle bezaaide en 'woest'-liggende bouwlanden werden in registers opgetekend, evenals de groenlanden die zich in particuliere handen bevonden. In veel gevallen werd tevens een schetskaartje van het geïnventariseerde gemaakt. Dat laatste is voor Veenhuizen helaas niet het geval of het is verloren gegaan. In 1642 telde Veenhuizen drie boerderijen, die geëxploiteerd werden door Batte Marcus, Hendrick Jacobs en Pieter Hendrixs. Alle erven bezaten één volle opslag, d.w.z. een vol waardeel in de gemeenschappelijk gebruikte gronden. De inventarisatie van het grondgebruik gebeurde in muden voor het bouwland en in maten voor het groenland (tabel 1).

Tabel 1 laat zien dat we, zoals te verwachten

	Bouwland	Woest	Groenland	Totaal
Batte Marcus	9,45	4,45	9,48	23,38
Hendrick Jacobs	6,48	2,49	6,09	15,13
Pieter Hendrixs	8,70	3,98	4,74	17,49
Totaal	24,63	10,92	20,31	56,00

Tabel 1. De drie erven van Veenhuizen en hun grondgebruik in hectares in 1642 (bron: RAD, OSA 845).

4. Kaart van Norg en Veenhuizen in 1812 (bron: RAD, Topografische Atlas 385).

viel, hier te maken hebben met een gemengde bedrijfsvoering waarbij zowel de verbouw van akkergewassen als de veehouderij voorkwam. Het totaal oppervlak aan bouwland en groenland ontloopt elkaar nauwelijks, zoals dat ook elders in Drenthe het geval was (Heringa e.a., 1985, p. 331). De als woest aangemerkte landen maakten deel uit van het bouwland. Ze werden echter apart onderscheiden, omdat ze braak lagen en daarom niet voor de grondbelasting aangeslagen werden. Het aandeel woest liggend bouwland bedroeg circa 30 procent, wat voor Drentse begrippen vrij hoog was (Bieleman, 1987, pp. 198-203). Het tijdelijk braak laten liggen van een deel van het bouwland had bedrijfstechnische achtergronden. Doel van de braakperiode van deze, vaak marginale, gronden was bodemverbetering en onkruidbestrijding. In de loop van de 18e eeuw kwam er grotendeels een einde aan dit systeem van braaklegging (Bieleman, 1987, pp. 591-604).

Een indicatie van de vermindering van het aandeel woest liggend bouwland vinden we in de opgave uit 1750 van nieuw aangemaakte landen. Ook deze inventarisatie werd om fiscale redenen uitgevoerd en had als doel alle veranderingen sinds 1640/42 op te tekenen. De cijfers in deze bron over Veenhuizen zijn echter niet eenduidig, ze geven een totaal van nieuw ontgonnen bouwland weer van $\text{of } 5,46 \text{ ha}$ $\text{of } 4,79 \text{ ha}$. Desondanks laten ze zien dat het aandeel (permanent) ingezaaid bouwland toenam met zo'n 20 procent. Dit betekende in een eeuw tijd een halvering van het aandeel woest gelegen bouwland.

De opgave van 1750 gunt ons ook een kleine blik op de verbouwde gewassen. Bij het nieuwe zaailand is sprake van akkers met rogge en boekweitakkers op veenachtig land. Verrassend is dit niet: het zijn de gewassen die in vergelijkbare gebieden ook elders in Drenthe de boventoon voerden. Dat het belang van de veehouderij toenam blijkt uit de bouw, sinds 1640/1642, van hooivakken en een schaareshok.

De laatste telling waar we aandacht aan willen besteden is die uit 1807. Ten behoeve van een

nieuwe verponding werd in maart en april van dat jaar een soort bedrijfstelling gehouden. De resultaten moeten echter met grote argwaan bekeken worden. Angst voor een stevige aanslag heeft de meeste boeren er toe aangezet de grootte van hun land belangrijk lager op te geven dan in werkelijkheid het geval was. Dit bezwaar kleeft overigens aan veel inventarisaties ten behoeve van de belasting. In het algemeen is het beter de kadastrale gegevens uit 1832 te gebruiken wil men een goed inzicht krijgen in de vroeg-19e-eeuwse situatie (Bieleman, 1987, pp. 214-215). Voor Veenhuizen levert dit echter grote problemen op, omdat in de tussentijd de situatie grondig veranderd is door de komst van de Maatschappij van Weldadigheid. Vandaar dat we, bij gebrek aan beter, desondanks de gegevens uit 1807 willen gebruiken. Voor het verkrijgen van een algemene indruk van het landbouwbedrijf aan de vooravond van de komst van de Maatschappij voldeed ze wel. In 1807 blijken er zes huisgezinnen aanwezig te zijn. Vijf van de hoofden daarvan waren boer van beroep, een was tapper/herbergier (R. Hofsteenge). Hun bezittingen worden weergegeven in tabel 2.

Uit tabel 2 blijkt dat in 1807 er 77,40 ha grasland aanwezig was bij 37,26 ha bouwland. In 1640/1642 en 1750 was die verhouding nog ongeveer een op een. In de tussenliggende periode heeft dit zich dus gewijzigd in een verhouding twee op een ten gunste van het grasland, hetgeen wijst op een toenemend belang van de veehouderij. Met een gemiddelde van 124 schapen per bedrijf was Veenhuizen in 1807 op afstand de onbetwiste koploper in Drenthe (Bieleman, 1987, pp. 476-477). Het laat zien dat we in dit dorp ook in dit opzicht met een bijzonder geval te maken hebben. In figuur 4 is de situatie tijdens deze periode weergegeven, de laatste momentopname voordat nieuwe ontwikkelingen het landschap ingrijpend zouden doen veranderen door de komst van de Maatschappij van Weldadigheid. Van de oude veenontginning is in het huidige landschap niets meer te zien. Alleen de Schipsloot herinnert er nog aan.

	Paarden	Rundvee	Schape	Bouwland	Weiland
Jan Geerts	2	8	54	5,13	8,64
Klaas Andries	2	11	100	5,94	10,44
R. Hofsteenge	3	13	116	6,48	15,84
Derk Geerts	3	17	182	7,56	19,08
Arend Bastiaans	2	14	142	5,40	11,52
Roelof en Tijmen Hansen	3	15	149	6,75	11,88

Tabel 2. Agrarische bedrijfsvoering in Veenhuizen door de zes aanwezige huishoudens in 1807. De oppervlaktes zijn in ha (bron: RAD, OSA 1623).

BESLUIT

Na de geschiedenis van Veenhuizen tot het begin van de 19e eeuw in vogelvlucht beschouwd te hebben, is het tijd voor een korte evaluatie. Enerzijds passen de geschetste ontwikkelingen in het algemene beeld van de veenontginningen in Drenthe, zij het dat de slechte kwaliteit van de groengronden een belemmering vormde voor een welvarende agrarische ontwikkeling. Veenhuizen was en bleef een kleine nederzetting, waar de uitoefening van de landbouw slechts een beperkt aantal personen een (marginaal) bestaan kon bieden. Anderzijds beschikte de nederzetting evenwel over een aanzienlijke hoeveelheid veengronden. Dit gegeven leidde tot een enigszins afwijkend patroon in vergelijking met andere veenontginningen in Drenthe. Initiatieven van 'buitenlanders' - uit Groningen en vooral Holland - om de venen commercieel te exploiteren mislukten evenwel. Het falen van de Hollanders in de 17e eeuw was het gevolg van het verzet van Groningers. Wil men een algemene karakteristiek van Veenhuizen door de eeuwen heen, dan kunnen we zeggen dat externe invloeden - zowel natuurlijke als maatschappelijke - steeds een duidelijk stempel op de nederzetting hebben gedrukt. Zo bezien past de komst van de Maatschappij van Weldadigheid in 1823 in het beeld van de voorafgaande periode.

Landscape changes in Veenhuizen (Province of Drenthe) till the early 19th century
External forces have played a dominant role in the landscape history of Veenhuizen. Physical features

were shaped during the last two Ice Ages, followed by the growth of a raised bog. Reclamation started in the 12th century. The cultivated boglands were used for arable and cattle rearing; the uncultivated bogs for peat cutting. Although the settlement remained small - the total number of farmsteads would never exceed six - it was fully independent, managing its own affairs.

In 1550/1551 the property rights on the bogs were bought up by a combination of a Drenthe and a Groningen entrepreneur. Their attempt to cut the bogs in a commercial way and sell the turf on the market failed because of undercapitalisation. In 1640 a group of investors, based in the province of Holland, tried it again. They met fierce opposition from estate owners in the province of Groningen, who were developing their own peat bogs and did not want competition. In the end of the 17th century the Holland investors gave up. Veenhuizen again became a predominantly agrarian settlement, specialising in cattle and sheep.

In 1823 the whole area was bought up by the Maatschappij van Weldadigheid (The Beneficent Society). It founded a colony in which impoverished people from the city slums of Holland were to be educated into decent citizens. The area was thoroughly transformed into an efficient agricultural landscape. The former village was erased, and the bogs were commercially cut.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Rijksarchief in Drenthe (RAD):

Oude Statenarchieven (OSA). Inv.: J.G.C. Joosting,

Archieven der elkander vóór 1814 opgevolgde gewes-

- telijke besturen van Drenthe. Leiden 1909.
- Huis Westervelde. Inv.: F. Keverling Buisman, Inventaris van de archieven van het huis te Westervelde en van de oudste tak van het geslacht Tonckens. Assen 1974.
- LITERATUUR**
- BIELEMAN, J. (1987). Boeren op het drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw. Wageningen.
- BIELEMAN, J. (1994). Plaggenbemesting in Drenthe; oud fenomeen in nieuw perspectief. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 12/1, pp. 1-12.
- BIELEMAN, J., EN P. BROOD. (1980). Zeventiende-eeuwse drentse landmaten en hun gebruik. In: *Geografisch Tijdschrift*, 14/2, pp. 112-119.
- BLOK, P.J. E.A. (1896-1899). Oorkondenboek van Groningen en Drente. 2 delen. Groningen.
- COERT, G.A. (1991). Stromen en schutten, vaarten en voordren. *Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1400-1988*. Meppel-Amsterdam.
- DEMOED, H.B. (1987). Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw. Zutphen.
- GERDING, M.A.W. (1995). Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950. Wageningen.
- GESCHIEDKUNDIGE ATLAS VAN NEDERLAND (1920). De marken van Drente, Groningen, Overijssel en Gelderland. Eerste Aflevering. 's-Gravenhage.
- HARTGERINK-KOOMANS, M. (1938). Het geslacht Ewsom. *Geschiedenis van een Jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw*. Groningen.
- HERINGA, J. (1982). De buurschap en haar marke. Assen.
- HERINGA, J. e.a. (red.). (1985). *Geschiedenis van Drenthe*. Meppel-Amsterdam.
- KEVERLING BUISMAN, F. (1987). *Ordelen van de Etstoel van Drenthe 1399-1447*. Zutphen.
- KUIJER, P.C. (1991). *Bodemkaart van Nederland 1:50.000*. Toelichting bij kaartblad 12 West Assen. Wageningen.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1987). De diffusie van een techniek. De vergraving van het veen in de Nederlanden 1150-1950. In: *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies – BEVAS*, 56/2, pp. 197-216.
- PELINCK, E. (1989). *Veenhuizen; een buurschap in het kerspel Norg tot 1825*. Norg (aanwezig op het Rijksarchief in Drenthe).
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1972). *Mensch en land in de Middeleeuwen*. Bijdrage tot de geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland. 2 delen. Arnhem (herdruk van de uitgave uit 1944).
- SPEK, T. (1993). De dynamiek van het zandlandschap. In: *Noorderbreedte – Grenzeloos*. De identiteit van het landschap in de Eems Dollard Regio, pp. 22-28.
- STIENSTRA, J. EN G. GROENHUIS (1984). De Veenhuizer venen in de Gouden Eeuw: een mislukte Hollandse investering. In: *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 101, pp. 69-83.
- STOL, T. (1992). De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653. Zutphen.
- VERHOEFF, J.M. (1982). *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam.
- VERVLOET, J.A.J. (1995). Het zandlandschap. In: s. BARENS E.A. (red.), *Het Nederlandse landschap*. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, pp. 9-26.
- WOUD, A. VAN DER, J.N.H. ELERIE EN A.H. HUUSSSEN JR. (red.). (1994). *Veenhuizen, een erfenis voor de toekomst*. Groningen.